

## “HAQIQAT” KONSEPTINING LEKSIK, KOGNITIV TADQIQIGA DOIR ANNOTATSIYA

Muminova Nasiba Solijon qizi,  
Toshkent amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi

*Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik, konsept haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan, xususan, haqiqat konseptining o'ziga xos jihatlari, o'zbek va ingliz paremiyalarida haqiqat konseptining o'xshash hamda farqli jihatlari asoslovchi misollar qiyosiy tahlil qilingan.*

*Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, konsept, freym, paremiya, maqol, ibora, aforizmlar, assosatsiya, lug'aviy ma'no, etimologiya*

## О ЛЕКЦИЧЕСКОМ И КOGNITИВНОМ ИЗУЧЕНИИ КОНСЕКТА “ИСТИНА”

Муминова Насиба Солижон қизи,  
Преподаватель Ташкентского университета прикладных наук

*Аннотация. В статье описывается когнитивная лингвистика, отзывы о концепте, в частности, проводится сравнительный анализ конкретных аспектов концепта реальност, сходных и отличающихся аспектов концепта реальност в узбекских и английских паремиях, приводятся обосновывающие примеры.*

*Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, фрейм, паремия, пословица, словосочетание, афоризмы, предположение, лексическое значение, этимология*

## ON THE LEXICAL AND COGNITIVE STUDY OF THE CONCEPT OF “TRUTH”

Muminova Nasiba Solijon qizi,  
Teacher of Tashkent University of Applied Sciences

*Abstract. The article describes cognitive linguistics, reviews of the concept, in particular, a comparative analysis of specific aspects of the concept of reality, similar and different aspects of the concept of reality in Uzbek and English parodies is carried out, substantiating examples are given.*

*Keywords: cognitive linguistics, concept, frame, parody, proverb, phrase, aphorisms, assumption, lexical meaning, etymology*

Kirish. Kognitiv tilshunoslik, bu – tilshunoslik yo‘nalishi bo‘lib, uning diqqat markazida kognitiv mexanizm, kognitiv qurol (instrument), axborotni kodlash va qayta shakllantirishda muhim rol o‘ynovchi bilimlar tizimi sifatida talqin qilinadigan til turadi [1:53]. Binobarin, kognitiv tilshunoslikning asosiy muammosi – lisoniy kommunikatsiyaning bilimlar bilan ayriboshlash asoslari qolipini yaratishdir.

V.Humbolt til – inson hayoti va bilimni cho‘lg‘ab olgan ruhning eng muhim asosiy faoliyati ekanligini allaqochon ta’kidlagan edi. Va nihoyat, olimlar e’tibori aynan kognitiv tilshunoslikda tilning bilish sharti va quroli sifatidagi rolini aniqlashga yo‘naltiriladi. Har qanday til olamdagi qandaydir narsani ifodalab yaratuvchilik bilan shug‘ullanadi, chunki u shu tilda so‘zlovchi uchun dunyo manzarasini shakllantiradi.

Til yordamida qurilgan konseptual strukturalar shaxsning real tajribasiga qaraganda, ehtimoliy tajribasiga ko‘proq taalluqlidir [2, 114]. Bir tizimning turli konseptlari aynan bir lisoniy shakl bilan ifodalanishi mumkin. Bu, o‘z navbatida, til ifoda vositalarining

bir narsa emasligini aks ettiradi. Biz odam va ot chopayapti, vaqt chopayapti, fikr chopayapti, hayot chopayapti deymiz. Ammo lisoniy ifodalar har qanday holatda ham muayyan konseptga (yoki uning qurilishiga) mos bo‘ladi. Shuning uchun lisoniy ifodani tushunish R.Pavilenis tomonidan uning semantik ob’ektlarning muayyan ko‘pligi terminlaridagi emas, balki ma’lum konseptual tizimdagi izohi sifatida qaraladi.

Insonning bilish faoliyati (kognitsiyani) uning olamda o‘z o‘rnini belgilay olish qobiliyatini rivojlantiruvchi hodisa sifatida qaramoq lozim. Bu faoliyat esa ob’ektlarni umumlashtirish va o‘zaro farqlash zaruriyati bilan chambarchas bog‘langan: konseptlar bunday ishlarning bajarilishini ta’minlash uchun yuzaga keladi. Konseptlarni aniqlash va tavsiflash uchun ayrim belgilarning o‘zaro ajralishi mumkinligi ham, harakatlarning ob’ektlar bilan munosabati ham, ularning oxirgi maqsadlari ham shunday harakatlarni baholay olish kerak bo‘ladi. Ammo kognitologlar bu omillarning rolini bilsalar-da, konseptlar qanday yuzaga keladi, degan savolga javob berolmaydilar va ko‘pincha, umumiy mulohazalar bilan cheklanadilar[4, 25].

Konsept tushunchasi kishining fikrlash jarayonlarida ishlatiladigan, tajriba va bilim, inson butun faoliyati hamda olamni bilishning qandaydir “kvantlari” ko‘rinishidagi jarayonlar natijalari mazmunini aks ettiradigan ma’nolar haqidagi tasavvurga javob bo‘ladi (Petrov 1979, 55; Xintikka 1980, 90-92).

Hozir tilshunoslikda konsept tushunchasiga yondoshuvning umumiy holatga asoslanadigan uch asosiy yo‘nalishini ko‘rsatish mumkin: konsept tushunchasi ifodalovchi birlik, ma’noning sinonimi. Birinchi yondoshuv (vakili Yu.S. Stepanov) konseptni o‘rganishda asosiy e’tibor kulturologik aspektga qaratadi. Chunki bunda butun madaniyat konseptlari va ular orasidagi munosabatlarning majmui sifatida tushuniladi. Binobarin, konsept – inson idrokiy olamidagi madaniyatning asosiy bo‘g‘ini. U konseptlarni evropa madaniyatining tarkibiy qismi sifatida taqdim etadi. Konseptlar jamoaviy lisoniy ongda markaziy o‘rin tutadi va shuning uchun ularni o‘rganish behad muammoga aylanadi.

V.N. Teliya ham «konsept – bu biz o‘zining ekstensiv holatida olingan ob’ekt haqida bilgan narsalarimiz, deb hisoblaydi. «Konsept» terminini bunday tushunish tilning rolini ikkinchi qatorga surib yuboradi. Aslida u yordamchi vosita – konsept madaniyati qaymog‘ining tillanish (tilga o‘tish) shaklidir. Konseptni tushunishga bo‘lgan ikkinchi yondoshuv (N.D.Arutyunova va uning maktabi), T.V.Buligina, A.D.Shmelev va boshqalar) lisoniy belgi ma’nosini konsept mazmunini shakllantirishning yagona vositasi sifatida talqin qiladi. Shunga yaqin fikrni N.F.Alefirenko ham bildirgan. U ham konseptga nisbatan semantik yondoshuv ma’qul ekanligini ta’kidlaydi va uni kognitiv semantikaning birligi sifatida tushunadi.

Uchinchi yondoshuv tarafdorlari D.S.Lixachev, Ye.S.Kubryakova va boshqalar. Ularning fikricha, konsept bevosita so‘z ma’nosi asosida paydo bo‘lmaydi, balki so‘z ma’nosining inson shaxsiy va hayotiy tajribasi bilan to‘qnashuvi hosilasidir, ya’ni konsept so‘zlar bilan borliq orasidagi vositadir.

Konsept, Ye.S.Kubryakovaga ko‘ra, – bu mental leksikonning xotiradagi tezkor mazmuniy birligi sifatida miyaning konseptual tizimi (Lingua mentalis), olam manzarasining inson ruhiyatida aks etishidir.

Ye.S.Kubryakova konsept tahlilida sensor jarayonlar tavsifida psixologiyadagi qo‘llaniladigan fan va figura tushunchalaridan foydalanishni asosli hisoblaydi. Fan va figuraning qarama-qarshi qo‘yilishi inson o‘zining butun bir bo‘lagi sifatida va muayyan fanda idrok etish hamda olamdagi boshqa barcha jism-narsalarni ham xuddi shunday tushunish bilan bog‘liq.

Shunday qilib, muallif til va uning kategoriyalari asosida insonning ko‘zga aniq

tashlanib turgan tajribasi va u faqat shu tajribaga murojaat qilish orqali mavhumroq sohalarga kirib borishi va o'zining bevosita kuzatishda berilmagan narsa-hodisa haqidagi tasavvurlarini hosil qila olishi mumkinligini asoslaydi.

“Haqiqat” konseptining lingvokognitiv va lingvokulturologik tahlili ushbu konseptning ma'lum bir jamiyat tili va madaniyatida qanday idrok etilishi, talqin qilinishi va ishlatilishini o'rganishni o'z ichiga oladi.

O'zbek tili izohli elektron lug'atlarida haqiqatga quyidagicha ta'rif beriladi:

HAQIQAT voqelikning kishi ongida to'g'ri aks etishi, bilimlarimizning obyektiv realikka mos kelishi. Haqiqat insonning borliqni bilishdagi asosiy maqsadlaridan biri. U asosan inson bilimlari bilan borliqdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabat masalasini o'z ichiga oladi. Antik davr mutafakkirlari (Epikur, Demokrit, Lukresiy) H. ni bilimlarimizning narsa va hodisalar mohiyatini ifodalashga mos kelishi sifatida tushunganlar. Bunday tushunish yangi davr faylasuflariga (F. Bekon, B. Spinoza, K. Gelvesiy, D. Didro, P. Golbax, M. V. Lomonosov, L. Feyerbax) ham xosdir.

Haqiqatning obyektiv, mutlaq, nisbiy shakllari bor. Amaliyot tasdiklagan har qanday bilim obyektiv Haqiqat dir. Bunda olamdagi narsa va hodisalar mohiyati inson ongiga bog'liq emas (H. mazmunan ob'ektiv, lekin shaklan inson tafakkuri faoliyatining natijasi sifatida sub'ektivdir). Borliqdagi narsa va hodisalar haqidagi to'liq, aniq, mukammal bilimlar mutlaq H. dir. Nisbiy Haqiqat obyektiv Haqiqatning ba'zi tomonini, bo'lagini, qismini aks ettiruvchi bilimdir, u ob'ektni to'la, mukammal aks ettira olmaydi. Bilish nisbiy Haqiqat lardan mutlaq Haqiqatlar tomon rivojlanib boradi. Har qanday mutlaq Haqiqat nisbiy Haqiqat larning cheksiz rivojlanib bori-shidan vujudga keladi, har bir nisbiy Haqiqatda esa mutlaq Haqiqatning zarrasi mavjud bo'ladi. Ilmfan taraqqiyotida har bir yangi bosqich nisbiy Haqiqatlar sifatida mutlaq Haqiqatning mazmuniga yangi-yangi zarralar qo'shib boradi. Borliq bepoyon va cheksiz bo'lgani kabi, insonning uni bilishi ham cheksiz davom etadi. Haqiqat hamisha kon-kretdir, mavhum Haqiqat yo'q. Har bir bilimning haqiqatligi ma'lum joyga, vaqt va vaziyatga, kishi bili-shining imkoniyatiga va darajasiga bog'liq. Olam lisoniy manzarasining kommunikativ funksiyasi shaxslararo aloqa shaklidir. Shaxslararo muloqotning mohiyati tushunish va talqin qilishdir. “Tushunish tilning birligi yoki ijtimoiy rivojlanish darajalarining o'xshashligini, aqliy faoliyat birligini anglatadi. Bir millat lisoniy manzarasi doirasida tushunishga til orqali erishiladi, chunki u madaniy boyliklarni leksika, grammatika, idiomalar, maqollar, xalq og'zaki ijodi, badiiy va ilmiy adabiyotlarda yozma va og'zaki shakllarda saqlaydi. Shunday qilib, til madaniyatning milliy o'ziga xos tarkibiy qismidir”.

T/r	Ingliz tilida haqiqat haqida maqollar
1.	Honest people hate lies, but the words of wicked people are shameful and disgraceful
2.	What are worthless and wicked people like? They are constant liars (Proverbs 6:12).
3.	A soothing tongue is a tree of life, but perversion in it crushes the spirit (Proverbs 15:4).
4.	Anyone who thinks and speaks evil can expect to find nothing good - only disaster (Proverbs 17:20).
5.	A false witness that speaketh lies, and he that soweth discord among brethren (Proverbs 6:19).
6.	A false witness will not go unpunished, and a liar will be destroyed (Proverbs 19:9).
7.	What is desirable in a man is his kindness, and it is better to be a poor man than a liar (Proverbs 19:22).

Bilish jarayonida nisbiy va mut-laq Haqiqatlar nisbatini to‘g‘ri tushunmaslik, Haqiqatning konkretligini hisobga olmaslik bilish nazariyasida 2 ta yanglish qarash - dogmatizm va relyativizmga olib keladi. Haqiqat tushunchasi faqat gnoseologik masala emas, balki aksiologik jihatga ega. U “adolat”, “yaxshilik”, “go‘zallik” tushunchalari kabi umuminsoniy qadriyat hisoblanadi [5,42].

Bunday holda, “haqiqat” tushunchasini tilshunoslik, kognitiv va madaniy yondashuvlar nuqtayi nazaridan tahlil qilib, bir nechta asosiy jihatlarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

Lingvokognitiv tahlil:

1. Kognitiv modellar: «haqiqat» konsepti lingvistik ongning kognitiv modellarida qanday tashkil etilganligi va uning madaniy kontekstdagi boshqa konseptlar bilan qanday aloqasi borligini o‘rganish.

2. Metaforik konseptlar: “Haqiqat” konsepti bilan bog‘liq metaforik obrazlarni tilda tahlil qilish, masalan, “nurli haqiqat”, “achchiq haqiqat” va hokazo. haqiqat lisoniy ifodalarda aks etadi.

3. Kadrlar: “Haqiqat” tilga olinganda faollashadigan ramkalar va turli madaniy va lingvistik kontekstlarda ushbu konsept bilan qanday assotsiatsiyalar, stereotiplar va in‘ikoslar bog‘langanligini o‘rganish.

Lingvomadaniy tahlil:

1. Madaniy kodlar: “Haqiqat” konsepti muayyan jamoa madaniyatining qadriyatlari, me‘yorlari va munosabatlarini qanday aks ettirishi, shuningdek, uning tarixiy, diniy va ijtimoiy-madaniy jihatlar bilan bog‘liqligini o‘rganish.

2. Idiomalar va maqollar: Ushbu konseptning o‘ziga xos idrokini tushunish uchun turli tillar va madaniyatlarda “haqiqat” tushunchasi bilan bog‘liq idiomalar, maqollar va maqollarning qo‘llanilishini tahlil qilish.

3. Semantik maydon: “Haqiqat” konsepti turli madaniy va lingvistik guruhlarda uyg‘otadigan assotsiatsiyalar va bu tushunchaning lingvistik va madaniy ko‘rinishlarida qanday ma‘nolar aks etishini o‘rganish.

Shunday qilib, “haqiqat” konseptini lingvokognitiv va lingvokulturologik tahlil qilish ushbu konseptning til kontekstidagi ma‘nosini to‘liq chuqurlashtirishga, uni madaniy xususiyatlar doirasida ko‘rib chiqishga va lingvistik belgilar va madaniy tushunchalar o‘rtasidagi aloqalarni aniqlashga imkon beradi.

N.Mahmudov ham terminologiya masalasida to‘xtalib, “ular haqida tilshunoslikda juda ko‘p yozilgan bo‘lishiga qaramasdan, hali-hamon ularning ayrimlari, masalan: “lisoniy shaxs”, “konsept” terminlari talqinida bir xillikka erishilgan emas”, deb yozadi. Bundan tashqari, “konsept” bilan “tushuncha”ni bir-biridan ajratish muammosi ham o‘z echimini to‘liq topgan, deb bo‘lmaydi.

“Rus faylasuflari – S.A.Atanovskiy, U.I.Kukushkin, Ye.S.Markaryan tomonidan ishlab chiqilgan ushbu yondashuvning mohiyati quyidagilardan iborat: til va madaniyatning o‘zaro aloqasi bir tomonlama harakat; chunki til voqelikni aks ettiradi, madaniyat esa odam duch keladigan bu voqelikning ajralmas qismidir, til madaniyatning oddiy aksidir.” Shunday qilib, V.A.Maslovaning ta’kidlashicha, “har bir til tashuvchisi ona tilida so‘zlashuvchi bo‘lganligi sababli, til belgilari madaniy belgilar funksiyasini bajarish qobiliyatiga ega bo‘ladi va shu bilan madaniyatning asosiy parametrlarini namoyish qilish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham, aynan, til o‘z so‘zlovchilarining madaniy va milliy mentalitetini aks ettira oladi.”

O‘zbek tilida “Haqiqat” konseptini ifodalovchi lisoniy birliklar hali tahlil qilinmagan. Ayniqsa, paremiyalar bilan bog‘liq holda o‘rganish katta ahamiyat kasb etadi.



T/r	O'zbek xalq maqollarida "haqiqat" tushunchasi
1.	Betga aytganning zahri yo'q.
2.	Boshingga qilich kelsa ham, to'g'ri so'zla.
3.	Gap kelganda otangni ayama.
4.	Rost aytib zarar ko'rsang, oxiri foyda toparsan.
5.	Yolg'on yondirar, haqiqat qondirar
6	Haqiqat chirogini sundirip bo'lmas
6.	Haq gap tosh kesar.
7.	Haq gap haqiqdan qimmat.
8	Osmon baland, er qattiq
9	O'zngniki o'zagingni kesar
10	To'g'ri gap tuqqaniga yoqmaydi
11	Haqiqat osmonda, narvoni hamyonda
12	Haqiqatning yuzi yorug', qo'li uzun
13	Qingir ishning qiligi 40 yilda ham chiqadi
14	Haq joyda qaror topar, haq ishni xalq qo'llar
15	Haq nohaq bo'lmas, haq egilar hohaq sinar
16	Haqiqat o'tda ham kuymas, suvda ham chukmas
17	Haq haqqa chiqar, hohaqing buyni sinar
18	Haq o'tar haqlik yutar, haq hamisha
19	Adovat emas, adolat engar
20	Adolat qilichin kesgan qo'l og'rimas
21	Oyning o'n beshi qorong'u, o'n beshi yoruq.

Mazkur maqollar o'zbek xalqining haqiqat haqidagi tasavvurlarini ifoda etadi. Endi haqiqat haqida rivoyatlarning mohiyatiga ham to'xtalsak. Ingliz tilidagi ayrim matnlarda haqiqat obrazli ko'rsatiladi:

Truth walked into a village. The local inhabitants started cursing at him. Spewing epithets, they chased him out of the village.

Truth walked along the road to the next town. They spit at him and cursed and spewed epithets, driving him out of town.

He walked, lonely and sad, down the empty road, until he reached the next town, still hoping to find someone who was happy to see him, who would embrace Truth with open arms. So he walked into the third town, this time in the middle of the night, hoping that dawn would find the townsfolk, happy to see Truth with dawn's light. But as soon as they townsfolk's eyes lit upon him they ran to their homes and then came back throwing garbage at him.

Truth ran off, out of town, into the woods, and after crying, and cleaning off the garbage, returned to the edge of the woods, when he heard laughter and gaiety, singing and applause. He saw the townsfolk applauding as STORY entered the town. They

brought out fresh meats and soups and pies and pastries and offered them all to STORY. Who smiled and lavished in their love and appreciation.

Come twilight, Truth was sulking and sobbing at the edge of the woods. The townsfolk disdainfully ignored him, but STORY came out to see what the story was. TRUTH told STORY how all the townsfolk mistreated him, how sad and lonely he was, how much he wanted to be accepted and appreciated.

STORY replied, “Of course they all reject you,” STORY looked at TRUTH, eyes a bit lowered to the side, “No-one wants to look at the naked truth.” So STORY gave TRUTH brilliant, beautiful clothing to wear. And they walked into the town together, TRUTH with STORY. And the townspeople greeted them with warmth and love and appreciation, for TRUTH wrapped in STORY’s clothing is a beautiful thing and easy to behold.

And ever since then, truth travels with story, and they are always accepted and loved. And that’s the way it was and the way it is and the way it will always be.

O‘zbek milliy mentalitetida ham haq va haqiqat turli timsollarda ifoda qilinadi. Yusuf xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida ham haqiqat timsoli mavjud.

Davr nafaqat zamoni, balki makonni idrok etishni ham belgilab berdi: “Zamonaviy dunyoda makon tushunchasi xuddi shunday o‘zgardi: uning siqilishga qodir ekanligi ayon bo‘ldi. Aloqa va transportning yangi vositalari olis o‘tmish u yoqda tursin, bir necha o‘n yilliklar oldingiga qaraganda, birlik vaqtiga taqqoslab bo‘lmaydigan katta masofalarni bosib o‘tishga imkon berdi. Natijada, dunyo ancha kichiklashdi. Inson faoliyatida makon va vaqt tushunchalarini birlashtirgan tezlik kategoriyasi katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Hayotning butun ritmi tubdan o‘zgardi, bu esa oddiy holga aylandi. Ammo insoniyat o‘z tarixida hech qachon bunday narsani bilmagan.”

V. Dall, D.Ushakov, S.Ojegovlarning izohli lug‘atlarida haqiqat so‘zining faqat birinchi ma‘nolarini tahlil qilib, haqiqat so‘zining asl diniy tushunchasida “inkor etilmaydigan pozitsiya, bayonot; sobit va harakatsiz narsa; haqiqatga bo‘ysunmaydigan narsa, “haqiqat” so‘zi bilan frazeologik birliklarni ko‘rib chiqqanda: “Platon mening do‘stim, lekin haqiqat qimmatroq, deyiladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kubryakova Ye.S., Demyankov V.Z., Pankrai Yu.G., Luzina L.G. Kratkiy slovar kognitivnix terminov / Pod obshey red. V.S. Kubryakovoy. M., 1996.

2. Pavilenis R.I. Problema smisla. M... 1983. S. 101-102.

3. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...// O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№ 5. –B. 3-16.

Maslova V.A. Kognitiv tilshunoslik. –Samarqand. 2014. SamDU – S. 59.

<https://qomus.info/>

<https://www.biblestudy.org/bible-study-by-topic/proverbs/truth-versus-lies.html>

<https://ziyouz.uz/>

<https://brightonleadership.com/>

Yusuf xos Hojib. Qutadg‘u bilig. (Transkripsiya va hozirgi o‘zbek tiliga tavsif).–T., 1972.

Rtisheva O.V. Ontologicheskie i gnoseologicheskie aspekti funkcionirovaniya yazikovoy kartini mira: avtoref. Dis ...kand. filosof. nauk: 09.00.01, Kemerovskiy gos. Un-t kult. i iskusstv. – Kemerovo, 2006. – S. 11.